

GÜMÜŞHANE KİLİMLERİNDE KULLANILAN DAMGALARIN TARİHİ KÖKLERİ

Prof. Dr. Mustafa Aksoy, dr.mustafaaksoy@gmail.com

ÖZ

Sanat, bir insanın veya insanların çevresini yorumlama tarzıdır. Başka bir deyişle, sanat eserleri sosyo-kültürel ortamlarda gerçekleştiğinden, insanların zihniyet dünyası ile yakından ilgilidir. Bu nedenle, sanat özeldir. Dolayısıyla bir halkın en özgün ve tarihi belgelerinden biri, halkın geleneksel eserlerinde görülür.

Aslında, bu kavram tam olarak ulusal kültürü tanımlamaktadır. Bilindiği gibi, genel olarak kültürel unsurların bazıları evrenseldir. Örneğin, beslenmek, giyinmek, evlenmek ve benzeri... Fakat bunları özel yapan, sosyal grupların kullandıkları ritüeller ile onlara verdikleri anlamlardır. Gümüşhane kilimlerini ise özgün yapan onların üzerindeki tarihi Türk damgalarıdır

Anahtar kelimeler: Sanat, Milli Kültür, Sosyal DNA, Damga, Kilim.

HİSTORICAL SOURCES OF IN 'DAMGAS' (SYMBOLS) USED IN KİLİMS IN GUMUSHANE

ABSTRACT

Art is the way of interpreting the environment of a person or people. In other words, since art works take place in socio-cultural settings, they are closely related to people's mentality world. Therefore, art is special. Thus, one of the most original and historical documents of a people is seen in the traditional works of the people.

In fact, this concept fully describes national culture. As is known, some of the cultural elements in general are universal. For example, feed, dress up, marry and so on... But what makes them special are the rituals used by the social groups and the meanings they give them. What makes Gümüşhane rugs unique is the historical Turkish damgas on them.

Keywords: Art, National Culture, Social DNA, Damga, Rug.

Giriş

Sosyal grup içinde kimlik sahibi olan insan grup içinde bir takım faaliyetler yapar. Bu yapılanlardan bir kısmı maddi eserlerde ifadesini bulur. Fakat genel olarak bu yaptıklarının tarihi kaynakları ve onların ne anlattıklarını bilmezler. Aslında onların bunu bilmeleri de gerekmiyor.

Nasıl ki her bilgisayar kullanan insanın, bilgisayar tarihini ve onun teknik yapısını bilmesi zorunlu değilse, kilim dokuyanların da kilimlerde kullanılan şekillerin tarihi yapısını ve anlamını bilmesi zorunlu değildir. Ziya Gökalp'in ifadesiyle bu görev aydınlara düşer. Ona göre aydınlara, hem kendi bilgi ve görgülerini artırmak, hem de halkın milli kültürünü tanımak için bir değil iki defa halka gitmeleri gerekir. Başka bir ifadeyle Gökalp'in aydın anlayışına göre, etnografya eserlerindeki damgaların veya işaretlerin tarihi gerçekliğini bilmek ve anlatmak aydınlara düşer.

Tarihten gelen ve geleneğe bağlı olarak yapılan eserlerin anlamları, tarihi süreç içinde değişerek yeni anlamlar ve isimler alırlar. Bu anlamlandırmaları ve isimlendirmeleri de genel olarak coğrafi ve kültürel çevreye göre yaparlar.

Kültür unsurları tarihi süreçte, coğrafi ve sosyal şartlara bağlı olarak, bazıları da sosyal etkileşimle meydana gelir. Bir halkın veya milletin tarihi köklerinden kaynaklanan kültüre ve kültür unsurlarına milli kültür denir. Milli kültür veya kültür unsurlarına başka tabirle otantik kültür de denir. Milli kültürler ise bir halkı veya milleti diğerlerinden farklı yapar. Mesela her halk yemek yer, giyinir, hayvan besler, aile kurar, dokumlar ve benzerini yapar. Fakat her halkın bunları yapma gelenekleri ile onlara verdikleri anlamlar farklılık gösterir.

Bu kültür unsurlarına, Türk kültürü açısından baktığımızda, örnek olarak Türk mezar kültürü (koç-koyun başlı, insan üsluplu ve at başlı mezar taşları) ile kilim ve damga kültürünü verebiliriz. Çünkü günümüzde görülen bu kültür unsurlarının kökleri, kadim Türk tarihine dayanmaktadır. Bu bakımdan, mesela geleneksel usule göre dokuma yapanlar, bir bakıma, tarihi belgeleri günümüze taşımanın ötesinde, geleceğimizin belgelerini de yazmaktadırlar. Fakat dokumaları birer süs veya ev eşyası ya da sergi ürünü olarak gören zihniyetin, o dokumalarla yazılan tarihten haberdar olmaları mümkün değildir.

1. Sanat ve Damgalar

Sanat en basit tabirle bir halkın veya insanların tabiatı ve etraflarında olup bitenleri yorumla tarzıdır. Bu nedenle sanat özeldir. Özel olduğu için de, bir halkın en otantik, yani geleneksel tarihi belgeleri ve kültür unsurları, o halkın geleneksel eserlerinde görülür. Aslında “milli kültür” denilen kavram da tam bunu anlatır. Bilindiği gibi genel olarak kültür unsurlarının bazıları evrensellik özelliği taşır. Mesela beslenmek, giyinmek, evlenmek gibi... Ancak bunları özel yapan sosyal grupların onları icra ederken kullandıkları ritüeller ile onlara verdikleri anlamlardır.

Damgalar Türklerin sosyal coğrafyalarının tamamında özellikle de Türkistan, İdil-Ural ve Sibirya Türklerinde tarihin bilindiği devirlerinden beri kullanılmış ve kullanılmaktadır. İsteyenler konu hakkındaki diğer çalışmalarımıza bakabilirler¹. Ayrıca Sovyetler Birliği zamanında hazırlanan ve bazılarını kaynakçada belirttiğim eserlerde bolca örnek vardır. Özellikle İvanov’un eseri (İvanov, 1963)² Sibirya Türklerinin kullandığı damgalar açısından son derece zengindir. Bu eserde ifade edilen damgaların hemen hepsini Türkiye’deki halı ve kilimlerde de görmek mümkündür.

Araştırmamıza konu olan kilimler ve üzerlerindeki damgalar ile şekiller Türk milli kültürünün en güzel örneklerini meydana getirirler. Çünkü Türk kilim kültüründe kullanılan şekiller ve damgalar başka halkların veya milletlerin geleneksel kültüründe yoktur³. Bu nedenle kilimlerde, çoraplarda, atkılarda, heybelerde ve benzer eşyalarda kullanılan şekiller ile damgalar kültür ve tarih araştırmalarında son derece önemlidir. Çünkü bunlar yazılı belgelere göre daha nesnel ve geleneğe göre yapıldıkları içinde daha özgündür.

2. Sosyal DNA, Damgalar, Halı ve Kilimler

2017’de Gümüşhane yaptığımız, iki araştırmada gördüğümüz dokumalardaki şekil ve damgaların aynılarını 1996’dan beri yaptığımız saha araştırmalarıyla karşılaştırdığımızda, İdil-Ural ve Sibirya bölgesi ile Balkanlar’da yaşayan Türklerde

¹ Konu hakkında “*Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*”nde çok sayıda makalemiz yayımlanmıştır.

²S. İvanov, *Ornament Narodov Sibiri Kak İstoričeskiy İstočnik*, Moskva/Leningrad, 1963.

³ Geniş bilgi ve görsel belgeler için bakınız: Mustafa Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul, 2014.

ve Türk cumhuriyetlerinde de görmek mümkündür. Hatta Gümüşhane’de kullanılan bir damganın aynısı Türkmenistan bayrağında bile vardır (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1: Aynı damga Çuvaşistan, Kazakistan, Amerika yerlilerinden Navajoların tarihi kilimi, Kelkit, Hozat ve Türkmenistan bayrağında var.

Gümüşhane’nin Kelkit ilçesinde dokunan kilimlerdeki damgaların İdil-Ural, Sibiryaya, Rize, Bulgaristan, Makedonya, Şırnak, Türkmenistan, Kırgızistan, İran, Çuvaşistan gibi Türk kültür coğrafyalarında da karşımıza çıkmasının bir tesadüf olması kültür teorilerine göre mümkün değildir. Kaldı ki tesadüf olsaydı aynı tesadüfin başka halklarda da görülmesi gerekirdi. Oysa, tarihte Türklerle yakın ilişki içerisinde bulunmuş Farslarda ve Ruslarda bile bu damgalara rastlayamıyoruz. Sadece tarihi Türk yurtlarında ve çağdaş Türkler arasında karşımıza çıkmaları ve halen aynı şekilde yaşatılıyor olmaları nedeniyle biz bu damgaları Türklerin “sosyal DNA”sı (kültürel DNA) olarak ifade ediyoruz⁴.

Damgalar ‘Türk milli kültürü’nü tanımak açısından çok önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca damgalar, biyolojik genetik gibi kuşaktan kuşağa aktarıldıkları için bir anlamda Türklerin kültürel DNA’sıdır. Böyle olmamış olsaydı, Yakutistan ile Hakasya’dan İdil-Ural’a, ve Dağlık Altay’dan, Moğolistan, Doğu Türkistan ile İran’a kadar olan coğrafyalardaki Türk grupları arasındaki damgaların aynısının Türkiye başta olmak üzere Batı Türkleri arasında yoğun bir şekilde yaşatılması mümkün olabilir miydi?

⁴ Mustafa Aksoy, “Bilinen Kültür Teorilerinin Eleştirisi ve ‘Kültürel DNA Teorisi’ Önerisi”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı 133, Kış 2018.

Kültürlerin alış-verişe açık yanlarıyla birlikte tutucu/koruyucu yani muhafazakâr yanları da vardır. Bu bağlamda Türk kültürünün muhafazakâr özelliğine dikkati çeken Kuban, “Türk sıfatı ile tanımlayabileceğimiz kültür ortamlarında, Doğu’dan Batı’ya ve uzun zaman süreleri içinde sürekli ilişkiler olmuştur. Fakat bu süreklilikleri o çağların sanatlarını belirleyici değildir. Kökenini en eski Türk tarihine götürebileceğimiz motifler bulunabilir”⁵ demektedir.

Farslar ve Ruslar halı ve kilimlerinde asimetrik şekiller kullanırlar (Fotoğraf 2). Bu farklılığı konu hakkında hiç araştırması olmayanlar bile fark edebilir. Diğer yandan İran’daki Fars halı ve kilimleriyle Kürtlerin halı ve kilimleri de farklıdır. Çünkü İran’daki Kürtler de orada yaşayan Türkler gibi simetrik şekiller kullanırlar⁶.

Fotoğraf 2: Tarihi Rus ve Fars halısı.

Halı kilim tarihi hakkında yapmış olduğu çalışmalarla tanınan iki Rus araştırmacıda bizi doğrulamaktadır. Bu araştırmacıardan etnografya uzmanı Miller, aynen şunları yazmaktadır: “Fars dokumalarında hâkim olan ‘çiçek ve bitki’ motifidir. Kafkasya’da arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan höyüklerdeki halı motifleri tamamıyla 14–15.yy.daki göçebe Türklerin nakışlarıyla aynilik gösterir. Kafkas dokumacılığına Türklerin bu katkısını görmezden gelemeyiz”⁷.

Diğer yandan Miller, halıcılık tarihi hakkında da şunları yazar: “Halı ve kilimin üreticileri sadece Türk soylarıdır. Bunlardan bazılarını sayacak olursak: Türkmen,

⁵ Doğan Kuban, *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995, s. 26-27.

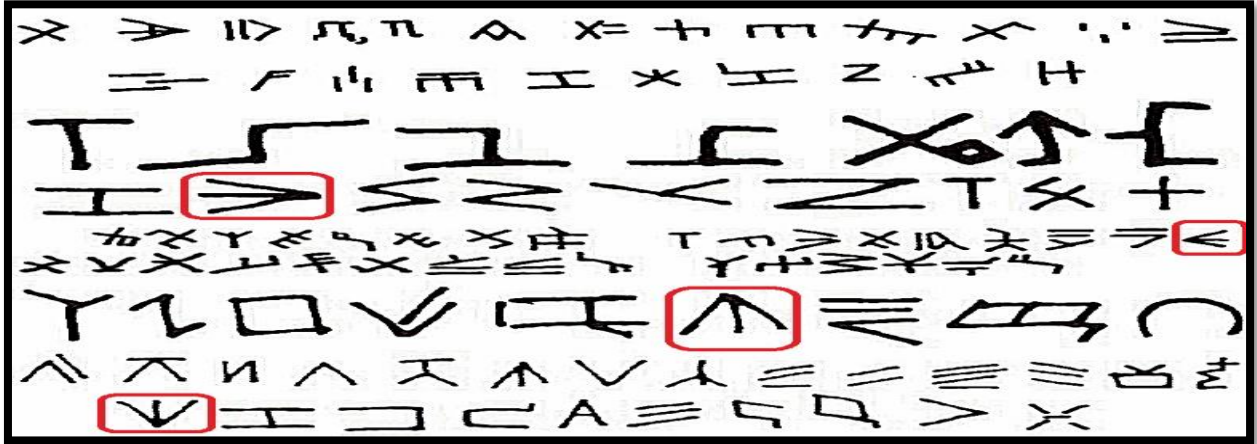
⁶ Mustafa Aksoy, “Kültür Tarihi Açısından İran’da, Türk, Fars ve Kürt Halı-Kilimleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 276, Aralık 2009.

⁷ A. Miller, *Kovroviye İzedeliya Vostoka*, Leningrad, 1924.

Karakalpak, Özbek, Massaget (Mesket) ve Kazaklar ve Kırgızlardır. Özellikle göçebe Kırgızlarda halıcılık, göçebelik hayatına ilişkin ihtiyaçlarla sıkı ilişkiler sergiler. Bu konuda 15.yy.da Timurlenk'in sarayını ziyaret etmiş İspanyol gezgin Clavicho da bize tanıklık eder*"⁸.

Bugün kilimlerde kullanılan damgalar ve şekillerin birçoğu aslında önceleri Türklerin dini mekânlarında, sonraları da aile ve özel mülkiyet aracı olarak karşımıza çıkarlar (Fotoğraf 3). Söz konusu bu damgalar aynı zamanda Aristov'un ifadesiyle Türklerin kadim alfabelerindeki harfleri meydana getirmiştir. Onun ifadesine göre 36 harfli Orhun Alfabeti'nin 29 harfi damgalardan meydana gelmiştir⁹. Türkiye'de yapılan bir çalışmada da Orhun alfabetesindeki harflerin 21 tanesi Ahlat mezar taşlarında tespit edilmiştir¹⁰.

Fotoğraf 3: Tataristan'da bazı aile damgaları (Makarov'un eserinden). Aynı damganın farklı yönlerde olması onların farklı ailelere ait olduğunu gösterir.

Damga kavramı Orhun Abideleri ve diğer kadim Türk metinlerde "tamgaçı" yani "mühürdar"; "tamyacı" yani "damgacı, damga vuran, mühürdar"; "tamyala" yani "damgalamak"¹¹ şeklinde görülür. Oğuz Kağan Destanı'nda da damga kavramı "**Men senlerge boldum kağan, alahng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan**"¹²

* Türkiye'de Ahıska Türkleri olarak ifade edilenlerin, aslında Herodot Tarihi'nde İskitlerin akrabası olarak geçen ve Tomris adında bayan kralları olan Massaget (Mesget) Türkleri olduğu hakkında bazı çalışmalar var. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Miller'de Mesketlerin Türk olduğunu kabul ediyor.

⁸ A. Miller, *age*.

⁹ N. A. Aristov, *Türk Haklarının Etnik Yapısı* (Çev. D. A. Batur), İstanbul, s. 263.

¹⁰ Tuncer Gülensoy, "Ahlat'ta Türk Damgaları", *Anadolu'da Türk Mührü* (Haz. İ. Nalbantoğlu) Ankara, 1993, s. 61-63.

¹¹ Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987, s. 586.

¹² W. Bang - R. Rahmeti Arat, "Oğuz Kağan Destanı" (Almanca baskısı, Berlin, 1932), R. Rahmeti Arat, "Oğuz Kağan Destanı" (İstanbul, 1936), *Reşit Rahmeti Arat, Makaleler*, Cilt I (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara, 1987, s. 619.

şeklinde kullanılmıştır. Sözlü veya yazılı kültürün yüzlerce yıllık geçmişini ve Türk tarihini esas aldığımızda, damga kavramının tarihî derinliği ortaya çıkmaktadır.

Rusçadaki yabancı kelimelerin etimolojisinin yapıldığı bir sözlükte "damga" kelimesinin Türkçe olduğu belirtilerek "birinci manası, Moğol boy toplumunda, boya ait olan (mesela, hayvan) veya boy mensupları tarafından yapılan (mesela seramik) eşyalar üzerine vurulan özel mülkiyet işaretidir ki, sonradan aile ve şahıslara ait işaret haline gelmiştir. İkinci manası ise, 13-15 yy.larda Rusya'da, gümrüğe giren eşya üzerine vurulan özel damga karşılığı alınan gümrük vergisidir"¹³ ifadesi kullanılmıştır. *Drevnetyurkskiy Slovar* adlı eserde ise kadim Türkler, "damga / tamga"yı, özel mülkiyet işaretinden başka, ayrıca bir şeyin üzerine basılan işaret, iz koymaya yarayan alet; mühür ve böyle bir aletle konulmuş belirti, işaret, yazı; nişan anlamlarında kullanmıştır¹⁴ ifadesi yazılmıştır. Tuva Türkçesinde de "damga" ve "şekil" farklı kelimelerle ifade edilir. Örneğin "tanma", "mühür, damga, kaşe"; "demdek" ise "nişan, işaret, sembol, simge, not, numara"¹⁵ anlamında kullanılmaktadır.

Damgalar konusundaki ilk geniş kapsamlı araştırmalar XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmaya başlanmıştır. Örneğin Aristov, Orta Asya Türkleri; Castagne, Kırgız Türkleri; Akçokraklı, Kırım Tatarları; Karpov ise Türkmenlerin damgaları hakkında geniş kapsamlı çalışmalar yapmışlar. Türkiye'de ise bu konudaki ilk geniş kapsamlı çalışma Yalgın tarafından yapılmıştır¹⁶.

Sonuç

Genel olarak Türkiye'de halı, kilim ve etnografya eserleri hakkındaki araştırmalarda onların tarihi ve kültürel yönleri yok sayılarak, nerede oldukları ve nasıl kullanıldıkları, boyaların nasıl elde edildiği, ebatları ve dokuma tekniği hakkında bilgiler verilmektedir. Böyle bir tanımla veya araştırma akademik anlamda çok da anlamlı değildir. Çünkü bir çalışmaya akademik değer katan, yazarın unvanı değil, eserin içeriği ve kullanılan yöntemdir. Dolayısıyla akademik araştırmaların genel

¹³ *Slovar Inostrannih Slovar, Russkiy Yazık*, Moskva, 1988, s. 497.

¹⁴ *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, 1969, s. 530.

¹⁵ D. A. Monguş, *Tuvaca-Türkçe Sözlük*, Kızıl, 2005, s. 200, 63.

¹⁶ N. A. Aristov, a.g.e.

-J. Castagne, "Les Tamgas des Kirghizes (Kazaks)". *Revue du Monde Musulman*, Volüme XLII, Octobre, 1921.

-Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları* (İlk baskı Kırım-Akmescit, 1926), İstanbul, 1983.

-R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri* (Çev. A. Acaloğlu), İstanbul, 2005.

-A. Rıza Yalgın, *Anadolu'da Türk Damgaları: Uludağ'dan Toroslar'a*, Bursa, 1943.

araştırmalardan bir farklılığın olması gerekiyor. Bu farklılık, her şeyden önce araştırmada kullanılan yöntemle yakından ilgilidir.

Sanat eserleri sosyo-kültürel ortamlarda meydana geldiğine göre, o sanat eseri, onu meydana getirenin zihniyet dünyasıyla yakından ilgilidir. Bu nedenle özellikle ananevi sanat eserlerini araştırırken sosyo-kültürel tarih göz önüne almadan yapılan değerlendirmeler yetersiz kalmaya mahkûmdur¹⁷. Ayrıca kilimlerde, mezarlarda, at koşumlarında bazı ev araçlarında görülen şekiller veya damgalar basit bir işaret olmaktan öte tarihi belgelerdir. Mesela aslen Gümüşhaneli ve 1984-1989 döneminde Trabzon belediye başkanlığı yapan Orhan Karakullukçu'nun aile damgası böyle bir özelliğe sahiptir. Çünkü Orhan Karakullukçu'nun aile damgası Türk tarihinin en eski damgalarından olup, yaptığımız araştırmalara göre Moğolistan, Sibirya, Urallar, Türk Cumhuriyetleri ile özerk bölgeler ile Ukrayna, Kafkasya ve Türkiye'de çok sık görülen damgalardan biridir. Bu damgayı Gorno Altay'daki Türk tarihinin en eski kaya resimleri ile Ukrayna, Kazakistan ve Türkiye'de mezar taşlarında kullanıldığını bizzat gördüm. Diğer yandan aynı damga Türk keçe kilimleri ile dokuma kilimlerinde, çoraplarda ve halılarında görülmektedir. Dağlık Altay, Başkurdistan, Tataristan ve Kafkasya'da ise aile damgası olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, Gümüşhane'de görülen dokuma örneklerindeki damga ve şekillerin birebir aynılarının Türk cumhuriyetlerinde, Rusya'daki Türk özerk bölgelerde ve diğer Türk kökenli halkların otantik kültürlerinde görülmesi tesadüf olmayıp, tarihi sürecin bir ifadesidir. Bu nedenle onlar, kültür ve tarih araştırmalarında önemli kaynaklardan biri olarak, ilgilileri beklemektedir.

Çeşitli etnografya eserlerinde kullanılan damgalar, geleneksel usulle yapıldıkları için yazılı belgelerden daha otantik ve yalın olma özelliğe sahiptir. Ancak onların tarihi belge olduklarının farkına varmak için karşılaştırmalı ve derinlemesine araştırmalar yapmak gerekir.

¹⁷ Mustafa Aksoy, "Tarihin Bilinen İlk Pantolonundan Türkiye'ye Gelen Damga", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 346, 2015.

EK:

Fotoğraf 4: Kuzeyev'e göre bazı Başkurt damgaları ve Türk alfabelerinden örnekler.

Tablo 4					
Başkurt tamgaları	Eski Türk alfabeti harfleri	Hazar yazısı işaretleri	Peçenek işaretleri	Oğuz tamgaları (Reşidüddin'e göre)	Ebu'l Gazi'ye göre Oğuz tamgaları
Bürzen, Yagalbay	↑ T ←	↑ ↓	T ←	↑ ↑ T II	
Üsergen, Suraş	X Ø	X Ø	X X X	X Ø	Ø
Tangaur, Un	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩	∩ ∩ ∩
Tamyar	∪ ∪	∪			∪
Tamyar, Kudey	∪ ∪ ∪	∪ ∪ >	∪ ∪ >	∪ ∪	∪ ∪
Kudey	∪ ∪ ∪	∪ ∪	∪ ∪		∪ ∪
Kudey	∪	∪	∪		∪
Kudey	∪ ∪		∪ ∪	∪ ∪	∪ ∪

Fotoğraf 5: Buradaki belgeler, Gümüşhane, Makedonya, Rize, Şırnak, Sibirya (İvanov'un eserinden) ve Bulgaristan'dan.

Fotoğraf 6: Kırgızistan'ın Batken bölgesi ve Gümüşhane'deki bir kilimde aynı damga.

Fotoğraf 7: Kuzey Doğu Urallar'da yaşayan Hanti-Mansi Türkleri'nde bir eldiven ve iki dokumadan ayrıntı. Dikkat edilirse aynı damgalar Gümüşhane kilimlerinde de var.

Fotoğraf 8: Bir Gümüşhane kilimi.

KAYNAKÇA

Akçokraklı, O., *Kırım'da Tatar Tamgaları* (İlk baskı Kırım-Akmescit, 1926), İstanbul, 1983.

Aksoy, M., "Kültür Tarihi Açısından İran'da, Türk, Fars ve Kürt Halı-Kilimleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 276, 2009.

Aksoy, M., *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul 2014.

Aksoy, M., "Tarihin Bilinen İlk Pantolonundan Türkiye'ye Gelen Damga", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 346, 2015.

Aksoy, M., "Türk Etnografya Eserlerinden Rize'yi Görmek", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 362, 2017.

Aristov, N. A., *Türk Haklarının Etnik Yapısı* (Çev. D. A. Batur), İstanbul.

Bang, W. - ARAT, R. R., "Oğuz Kağan Destanı" (Almanca baskısı, Berlin, 1932), R. Arat, R., "Oğuz Kağan Destanı" (İstanbul, 1936). Arat, R. R., *Makaleler*, Cilt I (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara, 1987.

Castagne, J., "Les Tamgas des Kirghizes (Kazaks)", *Revue du Monde Musulman*, Volüme XLII, Octobre, 1921.

Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, 1969. (Yazarı Yok)

Gülensoy, T., "Ahlat'ta Türk Damgaları", *Anadolu'da Türk Mührü* (Haz. İ. Nalbantoğlu) Ankara, 1993.

İbrayeva, K., *Kazahskiy Ornament*, Almatı, 1994.

İvanov, S. (1963), *Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Moskva/Leningrad, 1963.

Kuban, Doğan, *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995, s. 26-27.

Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri* (Çev. A. Acaloğlu), İstanbul, 2005.

Makarov, G. "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", *Turan Dergisi*, Sayı 7, 2009.

MİLLER, A., *Kovroviye İzdeliya Vostoka*, Leningrad, 1924.

Monguş, D. A., *Tuvaca-Türkçe Sözlük*, Kızıl, 2005.

Nowgorodowa, E., *Alt e Kunts der Mongolie*, Leipzig, 1980.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.

Slovar Inostrannih Slov, Russkiy Yazık, Moskva. (Yazarı Yok)

Yalgın, A. R., *Anadolu'da Türk Damgaları: Uludağ'dan Toroslar'a*, Bursa, 1943.